

УДК 81'373

ТВОРИ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО СЛОВНИКА "ОДВІЧНІ СЛОВА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ"

Мех Н. О.

У статті подано фрагменти лексикону "Одвічні слова української культури (літературна мова кін. XVIII – поч. XXI ст.)", зокрема твори Михайла Коцюбинського. Словник присвячений лексикографічному опрацюванню базових культурних концептів, одвічних слів в історичному та семантико-стилістичному аспектах.

Ключові слова: базовий культурний концепт, одвічні слова української культури, твори Михайла Коцюбинського.

В статье представлены фрагменты словаря "Извечные слова украинской культуры", в частности произведения Михаила Коцюбинского. Словарь посвящен лексикографической обработке базовых культурных концептов, извечных слов в историческом и семантико-стилистическом аспектах.

Ключевые слова: базовый культурный концепт, извечные слова украинской культуры, произведения Михаила Коцюбинского.

The article presents the dictionary "Eternal words Ukrainian culture", particularly works by Michael Kotsyubynsky. The dictionary is dedicated lexicographical processing of basic cultural concepts, eternal words in the historical and semantic stylistic aspects.

Key words: basic cultural concept, Eternal words Ukrainian culture, works by Michael Kotsyubynsky.

Художню спадщину Михайла Коцюбинського відносимо до золотої скарбниці нашої культури і можемо погодитися з твердженням багатьох науковців про те, що значення його мовомислення важко переоцінити для дослідницьких робіт не лише в царині мовознавства. Мовотворчість Михайла Коцюбинського посідає помітне місце в історії літературної мови та є непересічним культурним продуктом своєї епохи.

Історія літературної мови найтісніше пов'язана з національною культурою. Набуті знання про мову в позалінгвістичних галузях впливають на дослідження власне лінгвальних явищ; стають помітнішими активні інтегративно-диференційні процеси в лінгвістиці й культурі.

Культурологічне вивчення мови передбачає аналіз мовних фактів, які виявляють національно-культурну специфіку комунікації. Увагу лінгвістів привертають передусім лінгвокультурологічно вартісні одиниці, наскрізні концепти, константи, *одвічні слова*, які акумулюють ментальність народу, відбивають специфіку колективної свідомості.

Словник "Одвічні слова української культури (літературна мова кінця XVIII – початку XXI ст.)" належить до ідіографічних словників побудованих за принципом "від ідеї до слова". Як відомо, серед цієї групи лексиконів немає двох подібних, тобто таких, внутрішня будова яких була б однаковою.

Словник присвячений лексикографічному опрацюванню базових культурних концептів, *одвічних слів* в історичному та семантико-стилістичному аспектах – це поєднання та перехрещення трьох площин: стилістичної (тексти різноманітної жанрово-стилістичної природи), семантичної (вивчення механізмів смислової трансформації лексичних одиниць, вивчення смислових нюансів слова в різних контекстах) та історичної (тексти різних часових зрізів).

Актуальність нашого дослідження зумовлена науково-освітніми потребами утвердження погляду на історію літературної мови та її стилів як феноменів, що тісно пов'язані з філософією культури, розвитком національної свідомості. Розширення джерельної бази дослідження і використання методу моделювання базових концептів української культури у текстах художнього, наукового та релігійного стилів літературної мови кінця XVIII – початку XXI ст. дасть змогу обґрунтувати поняття міжкуль-

турної комунікації, яка, зокрема, мотивує історичну змінність літературної мови. Створення спеціальних словників для пошуку слів за змістом, слів – понять є соціальним запитом, потребою всіх, хто причетний до української літератури, історії, культури.

Зроблено немало в царині української лексикографії, яка має славетну історію (від Лаврентія Зизанія та Памви Беринди), традиції та перспективи. Проте ми ще не маємо таких словників, як "Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования" Ю. С. Степанова (предметом якого є концепти "русской культуры" як частини загальноєвропейської) [3], "Словарь индоевропейский социальных терминов" Эмиля Бенвеніста [1] та інших словників, які належать до типу "ідеографічних", або "аналітичних", "синтетичних" словників, що відігравали б вельми важливу роль у духовній культурі нашого народу.

Метою словника "Одвічні слова української культури" було представити наукові, релігійні та художні тексти літературної мови кінця XVIII – початку XXI ст. як фрагменти культури різних часових зрізів із залученням фрагментів міждисциплінарного знання; обґрунтувати реєстр *одвічних слів*, лексичних одиниць особливо важливих для українського мовного простору, базових концептів української культури, показати їх слововживання у діяхронії та синхронії, відповідно до історичної змінності й сучасного стану мовної свідомості та відобразити характер спостережених у текстах процесів, тенденцій в лексикографічній праці.

Джерельна база лексикону: наукові праці (Г. С. Сковороди, О. О. Потебні, М. С. Грушевського, В. І. Вернадського, філософські, наукознавчі, літературознавчі та історичні тексти другої половини XX – початку XXI ст.); релігійні (тексти Біблії, богословські енциклопедичні джерела, проповіді) та художні тексти (Г. С. Сковороди, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, М. Т. Рильського, М. П. Стельмаха, Ліни Костенко та ін.). Українські лексикографічні праці XVIII – початку XXI ст.

Словник "Одвічні слова української культури (літературна мова кін. XVIII – поч. XXI ст.)" містить особливо важливі, найпоширеніші лексичні одиниці, наскрізні концепти української культури.

Змішане впорядкування і за значенням і за алфавітом. Словник має три основні розділи "*Логосвіт*", "*Мікросвіт*" та "*Макросвіт*", у межах яких розміщені словникові статті за алфавітом. У свою чергу розділ "*Макросвіт*" поділено на підрозділи "*природа*" та "*суспільство*".

Коли йдеться про літературну мову того або іншого періоду, то обов'язково робиться акцент на словниках, як на фундаменті знайомства з мовою. Умовно ми поділили кожну словникову статтю на відомості, що містяться у загальномовних лексикографічних джерелах XIX–XX ст. про визначення кожної лексичної одиниці (*одвічного слова*) та її слововживання у хронологічному порядку від текстів к. XVIII до сучасних зразків літературної мови початку XXI ст.

Працюючи над словником "Одвічні слова української культури (літературна мова кін. XVIII – поч. XXI ст.)", ми не могли оминати увагою мовосвіт Михайла Коцюбинського. Адже в контексті історії української літературної мови зануритися у його мовомислення – це поринути у високохудожнє звучання гарячої любові до рідного краю, до людей, до життя. Цінним для нас було подати об'єктивну та показову лінгвістичну інформацію того часового зрізу культури, в якому жив і творив митець.

Функціонування одвічних слів української культури простежуємо в художніх текстах Михайла Коцюбинського. Так, перший розділ словника "Одвічні слова української культури" – розділ "*Логосвіт*" містить відомості про вживання одвічних слів, що пов'язані з духовною сферою, з вірою та моральністю людини. Названий розділ словника охоплює наскрізні поняття релігійної картини світу, абстрактні поняття, що функціонують у літературній мові на різних часових зрізах від кінця XVIII до початку XXI ст. Пропонуємо фрагмент розділу "Логосвіт", у якому фіксується художнє слово Михайла Коцюбинського. Пор.:

БОГ

Бог знає звідки з'являвся на морі човен, перебирав лапками весел, наче мурашка по скатертині, і враз розцвітався білим вітрилом, як з пуп'янка квітка ("Сон");

Боже! побіч живуть люди, брати її, і нидіють у темряві та злиднях, коли вона збиткується працею рук їх! Чи ж після сього можна назвати себе людиною? Чи ж після сього можна добачати в собі образ божий?.. ("Хо")

БОГОРОДИЦЯ

"**Матінко божа**, не суди сина, суди нужду людську... "
("Що записано в книгу життя")

ВІРА

І Хо стрівається очима з худою, мізерною людиною і не витримує того погляду, повного **віри**, повного кохання до своєї країни... ("Хо")

ДУМКА

"Чи скоро ж діждемо гармонії й в людському житті?" – витала надо мною **думка**... ("По-людському");

Правда, кожна нова **думка**, що не згоджувалася з її дотеперішнім світоглядом, викликала цілу бурю в молодій, не зміцнілій ще душі, але мур, що відділяв її від села, валився й відкривав не бидло, а справжніх людей, з людськими інтересами, болями й радощами. ("Хо")

ДУША

Слова, які чула сьогодні, краса, яку здатна відчути тільки багата **душа**, будили в Марті давнє й знайоме. ("Сон")

ЛЮБОВ

Вогнище те – **любов** до своєї країни, до свого народу; світло – то ідея, що дала зміст життю, то свідомість своїх обов'язків, тепло – віра в перевагу добра над злом, правди над кривдою, світла над темрявою... ("Хо")

МУЗИКА

І ось раптом в сій дзвінкій тиші почув він тиху **музику**, яка так довго і невловиме вилаась круг його вуха, що навіть справляла муку! ("Тіні забутих предків")

ПІСНЯ

Марічка і сама вміла складати **пісні**. ("Тіні забутих предків")

СЛОВО

Красою **слова**, блиском уяви він опушив Марту, скорив, водив за собою ("Сон")

Лексеми, вміщені у розділі "Логосвіт", мають свою специфіку – їх семантика так, або інакше пов'язана з духовною площиною буття.

Семантика *одвічних* слів, що вміщені у другому розділі "Мікросвіт", пов'язана з людиною, її родинними зв'язками (*баба, дід, батько, мати, дочка, син*), видом діяльності (*вчитель, сіяч, чумак*) тощо. Пор.:

БАБА

Але **баба** лежала вже тихо і спокійно щось говорила до себе, наче крізь сон. ("Що записано в книгу життя")

БАТЬКО

Думав про гріх, про душу, про молитви церковні, християнські звичаї "Шануй **батька** і матір твою..." ("Що записано в книгу життя")

ВЧИТЕЛЬ

Хлопці й наляють його, що він наче худобиною їх нарікає, а він нічого, знов до **учителя** в гості... ("По-людському");

І мчитьсЯ Хо до другого села, і мусить уклонитись **учителеві**; бо він сміливо пливе поміж камінням до мети, ні на хвилину не забуваючи своїх обіцянок, своїх обов'язків. ("Хо")

ДИТЯ

Через хату пройшла неначе процесія: попереду гість, за ним батюшка, а за батюшкою ціла низка **дітей** ("На віру");

- Добрий характер має, – додав пан Валер'ян. – Четвертий рік служить... Ми звикли до неї, вона до нас... І **дітей** любить. ("Сміх")

ЖІНКА

- О! Моя Варвара – золота **жінка**... Се наш справжній друг... Спокійна, розсудлива, прихильна ("Сміх");

І поки вітер грав золотом її волосся, а я в її очах дивився на небо й на море разом, ся жінка оповідала своє життя. ("Сон")

МАТИ

Але **мати** зловила, і хоч він плакав, наділа на нього чисту і білу холодну сорочку. Розчесала волосся і вже на порозі за пазуху вклала гарячий пиріг. ("Що записано в книгу життя")

РОДИНА

То байка, що Іван був дев'ятнадцятий в батька, а Анничка двадцята, їхня **родина** була невелика: старині двоє та п'ятеро дітей. ("Тіні забутих предків")

ЧОЛОВІК

Рипнули двері. В хату увійшов якийсь **чоловік**.

– Добридень вам, – удався він до Якіма. – Чи не продали б ви, **чоловіче**, тієї ялинки, що росте у вашій садочку? ("Ялинка")

ЧЕРНЕЦЬ

"Чи не в **ченці** часом гадаєш постригатися?" – жартують було. ("По-людському")

Фрагмент третього розділу "Макросвіт", у якому фіксуються наступні контексти Михайла Коцюбинського, пов'язані з природою (*вода, вогонь, поле, сонце, степ, шлях* та ін.) та суспільством (*наука, освіта, музика*), пор.:

ЗЕМЛЯ

Вогка **земля** мліла в гарячому золоті сонячного проміння, вільна від тіней і холодків. ("По-людському")

МОРЕ

Синє **море** хвилювалось і кипіло на березі піною. ("Акварель")

НЕБО

Ах, що там було! Там вітер віє в міжгір'ях, напоєний дроком і полинами, там молодіють кущі, як свіжі дівчата, там сонце бродить поміж камінням, міняючи бистро сум тіней на радість блиску, там бачиш, як море грав вогнями і розмовляє десь в глибині, а далі стелить шовкові поли своєї одежі до самого неба. ("Сон")

СЕЛО

Зате за **селом**, у далекій перспективі, одкривався чарівний світ. ("Акварель")

СОНЦЕ

Сонце стояло серед неба і страшенне пекло ("На віру");

Розсипалось **сонце** пилом квіток, легким ходом ідуть по царинках нявки, а під ногами у них зеленіє перша трава. ("Тіні забутих предків")

Наведені вище лексеми є наскрізними культурними концептами, що увійшли до словника "Одвічні слова української культури (літературна мова кінця XVIII – початку XXI ст.)". Користуючись скарбами художньої спадщини Михайла Коцюбинського ми подаємо приклади функціонування названих концептів у текстах, збагачуючи та вияслюючи тим самим словниковий матеріал. Адже, як зауважує О. О. Потебня: "Сила людської думки не в тому, що слово викликає в свідомості попередні сприйняття (це можливо і без слів), а в тому, як саме воно примушує

людину користуватися скарбами свого минулого" [2]. А мовотворчість Михайла Коцюбинського була і залишається для нас нетлінним культурним скарбом.

Література

1. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Э. Бенвенист. – М., 1995. – 456 с.
2. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – Харьков, 1892. – 288 с.
3. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Школа "Языка русской культуры", 1997. – 824 с.